

КРИТИКА РИТОРИКИ ЯК НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

© Ткаченко Л. П., 2017
<http://orcid.org/0000-0002-6375-3558>
<http://doi.org/10.5281/zenodo.1117084>

У статті йде мова про риторика як навчальну дисципліну та чинники, що призвели до її критики у другій половині ХІХ – початку ХХ століття. З'ясовано, що риторика викладалася у циклі гуманітарних дисциплін, а саме у курсі теорії словесності, була однією з найбільш популярних, оскільки готувала майбутніх фахівців до ефективного спілкування в професійній діяльності. Ґрунтовне вивчення історії розвитку курсу риторики доводить, що в другій половині ХІХ століття підходи до викладання цієї дисципліни зазнали критики з боку відомих діячів просвітників. До основних чинників, що спричинили негативне ставлення до риторики як навчальної дисципліни віднесено: соціально-політичні умови, зміни в системі освіти, які відбувалися в цей період, та активну роботу представників передової педагогічної думки, громадських діячів, критиків. Доведено, що саме цей період у розвитку риторики як навчальної дисципліни позначився посиленням її громадянських тенденцій, які сприяли демократичному розвитку українського суспільства.

Ключові слова: риторика, критика, етап, дисципліна, позиції, суспільство, просвітники, спілкування.

Ткаченко Л. П. Критика риторики как учебной дисциплины (вторая половина ХІХ – начало ХХ века)

В статье идет речь о риторике как учебной дисциплине и факторах, которые привели к ее критике во второй половине ХІХ - начале ХХ века. Выяснено, что риторика преподавалась в цикле гуманитарных дисциплин, а именно в курсе теории словесности, была одной из самых популярных, поскольку готовила будущих специалистов к эффективному общению в профессиональной деятельности. Тщательное изучение истории развития курса риторики доказывает, что во второй половине ХІХ века подходы к преподаванию этой дисциплины подверглись критике со стороны известных общественных деятелей. К основным факторам, которые привели к негативному отношению к риторике как учебной дисциплине отнесены: социально-политические условия, изменения в системе образования, которые происходили в этот период, и активная работа представителей передовой педагогической мысли, общественных деятелей, критиков. Доказано, что именно этот период в развитии риторики как учебной дисциплины отмечен усилением ее гражданских тенденций, которые способствовали

демократическому развитию украинского общества.

Ключевые слова: риторика, критика этап, дисциплина, позиции, общество, просветители, общение.

Tkachenko L. P. Criticism of rhetoric as an educational discipline (second half of the nineteenth and early twentieth century)

The article deals with rhetoric as an educational discipline and factors that led to its critique in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. It was found that rhetoric was taught in the cycle of humanitarian disciplines, namely, in the course of the theory of literature, it was one of the most popular, as it prepared future professionals for effective communication in professional activities. A thorough study of the history of the development of the course of rhetoric proves that in the second half of the nineteenth century approaches to the teaching of this discipline were criticized by well-known educators. The main factors that led to the negative attitude to rhetoric as an educational discipline include: socio-political conditions, changes in the system of education that took place during that period, and active work of representatives of advanced pedagogical thought, public figures, and critics. It was determined that socio-political changes of the end of the nineteenth and early twentieth centuries, the rapid development of the methodology of language and literary methodology, and their solution of issues of the development of oral and written speech of students displaced rhetoric from the curricula of gymnasiums and other general educational institutions, because they duplicated each other; practically methods on the concrete material of literature and language expanded the main issues of rhetoric - correctness, accuracy, expressiveness of oral and written speech on the best examples of domestic literature. The word "rhetoric" formed the meaning of "seemingly beautiful, pompous language", but then its criticism picked up as a theoretical and disciplinary discipline. By this time she was not able to play the role of "the queen of science" any more, a generalization of humanitarian discipline. Poetry, stylistics, and other linguistic science departed from it, and the same rhetorical teaching became more and more dogmatic. It was that period in the development of rhetoric as a discipline affected by its removal from the curricula of educational institutions, but laid the foundations for the development of rhetoric as a means of civil, political, social struggle. However, it was precisely that period in the development of rhetoric as an educational discipline that affected the strengthening of its civic tendencies that contributed to the democratic development of Ukrainian society.

Key words: rhetoric, criticism, stage, discipline, position, society, educators, communication.

Постановка проблеми. Сучасне українське суспільство актуалізувало потребу в грамотному, логічному, конструктивному та риторично досконалому мовленні. Більшість майбутніх фахівців, які обрали сферою діяльності професію

парадигми «людина – людина», усвідомлюють необхідність спеціальної риторичної підготовки. За таких умов важливого значення набувають різноманітні курси з ораторського мистецтва та комунікативні тренінги, практикуми, семінари. Між тим, ще зовсім недавно, така навчальна дисципліна як риторика зазнавала нещадної критики як з боку лінгвістів, так і з боку пересічних громадян, які розглядали її як атрибут багатослів'я, монополізації влади, відсутність плюралізму думок. Вітчизняна риторична школа напрацювала чималий арсенал засобів, які могли б бути використані на сучасному етапі, однак у наслідок критики риторики як навчальної дисципліни фактично не використовуються.

Аналіз наукових досліджень. Риторична проблематика (вивчення структури публічного виступу, методи і прийоми подачі інформації, конструктивне говоріння та слухання, взаємодія зі слухачем тощо) достатньо широко досліджена сучасними вченими: В. Аннушкін, Л. Мацько, В. Молдован, Г. Онуфрієнко, Г. Сагач та інші. Однак до мало досліджених питань варто віднести причини критики риторики як суспільного явища, занепад її як навчального предмета. Сьогодні ж є нагальна потреба у вивченні такого досвіду, оскільки ми намагаємося розбудувати концептуально нову риторичну парадигму, що сприятиме демократизації українського суспільства.

Мета статті полягає у визначенні основних суспільно-політичних чинників, що спричинили критику риторики як навчальної дисципліни у другій половині XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Зміна ставлення до риторики в середині XIX ст. пояснюється цілим комплексом причин, насамперед її політизованістю. В Україні вона була дискредитована як предмет, що підтримує інститут влади. У слова «риторика» сформувалося значення «зовні красива, пихата мова», тоді ж узяла гору її критика як теоретичної та навчальної дисципліни. До цього часу вона вже не могла відігравати роль «цариці наук», узагальнювальної гуманітарної дисципліни. Від неї відійшли поетика, стилістика, інші мовознавчі науки, саме ж викладання риторики ставало все більш догматичним. Відомим критиком риторики став В. Белінський, який писав: «Не тільки риторики, навіть теорії красномовства (як науки красномовства) не може бути. Красномовство є мистецтво – не ціле й повне, як поезія: у красномовства є мета, завжди практична, завжди зумовлена часом і обставинами. Не пишіть риторик, а

доберіть промови відомих ораторів усіх народів і всіх століть, забезпечите їх докладною біографією кожного оратора, необхідними історичними коментарями, – і ви зробите цією книгою велику послугу й ораторам, й неораторам» [1].

Утім, його стиль сам зазнав впливу риторики, як і стилі письменників-класиків, де б вони її не вивчали: у ліцеї, удома, у гімназії або в університеті.

Незважаючи на дискредитацію риторики як наукової та навчальної дисципліни (у середині XIX ст. вона поступово зникає з програм навчальних закладів), в епоху реформ Олександра II особливого розквіту досягає не тільки політичне, але й академічне красномовство, яке демонстрували видатні університетські професори (Д. Багалій, Т. Грановський, Г. Данилевський, В. Ключевський, М. Максимович, Д. Міллер, Д. Менделєєв, О. Потебня та інші).

Уведення суду присяжних, що зробило значущими дебати сторін (обвинувача й захисника), закликала в судочинство видатних ораторів: С. Андрієвського, П. Александрова, Ф. Плевако, В. Жуковського, А. Коні, В. Спасовича та інших. Досвід вітчизняного судового красномовства другої половини XIX ст. був узагальнений П. Пороховщikovим у книзі «Мистецтво промови на суді», популярної й сьогодні. Освічена інтелігенція XIX століття цікавилася ораторським мистецтвом, відвідувала відкриті процеси, на яких виступали знамениті судові оратори, і відгукувалася в пресі на їхні виступи.

Варто зазначити, що процесові занепаду риторики як навчальної дисципліни передувала низка видань підручників із риторики, де містилися конкретні поради щодо написання ділової й світської прози (листи, привітання, звернення, скарги тощо) та створення й виголошення промов. Підручники М. Кошанського, К. Зеленецького, І. Рижського, адресовані гімназістам, ліцеїстам та студентам набули широкої популярності, вони заклали підвалини переходу від риторики до теорії словесності.

Другу половину XIX століття можна назвати часом поступового занепаду риторики як науки про прозу (ділову, наукову, ораторську). Вітчизняна філологічна думка все більше зверталася до вивчення художньої літератури й поетичних форм мови. У цей час відбувається й поступове зникнення риторики з навчальних планів гімназії. Цей процес був повільним і болючим, на це вказує аналіз статей у педагогічних журналах того часу. Багато уваги цьому питанню приділяли в «Педагогічному журналі», який видавався А. Ободовським,

Е. Гугелем, П. Гур'євим у Санкт-Петербурзі, у «Журналі Міністерства народної освіти», у «Педагогічному віснику» (журнал Московського навчального округу). Так, з 1870 року в «Журналі Міністерства народної освіти» постійно друкувалися статті, що викладали різні погляди на риторику, на доцільність вивчення цього предмета в класичних, реальних гімназіях, ліцеях, про перегляд програм і навчальних книг із риторики.

У результаті скорочується спосіб побудови матеріалу у вигляді рецептів, приписів і правил, зазвичай супроводжуються аналізом класичних зразків, які рясніють списками фігур, класифікаціями, схемами. Усе це призвело риторику до внутрішньої кризи, тобто необхідності переглянути зміст, способи викладу рекомендацій.

Головною причиною зникнення риторики з гімназійного курсу є універсальність, що викорінилася, так як до цього часу (друга половина XIX ст.) мова як предмет вивчення стає провідним предметом: «немає жодного гімназійного предмета, у якому б так тісно й гармонійно поєднувалося викладання з вихованням, як у навчанні вітчизняної мови, бо рідна мова є невичерпною скарбницею всього духовного буття людського» [2, с. 26].

До програми з російської мови Ф. Буслаєв залучив граматику, історію мови, стилістику, риторику й піїтику, будуючи їх вивчення на текстах художньої літератури. Російська словесність стає другим предметом після російської (рідної) мови, яка займається художньою мовою, поетикою, жанрами. Розробляється методика аналізу зразкових російських текстів («Читання Карамзіна», «Читання від Ломоносова»), їх жанрово-стилістичних особливостей тощо.

Говорячи про розвиток риторики як навчальної дисципліни в Російській імперії, а відповідно й на теренах України до 1917 року, слід підкреслити:

- в основу риторики М. Ломоносова покладено класичну риторику. Він першим пише риторику російською мовою, включаючи її в тривіум. Ця традиція була підтримана українськими риторами Ф. Прокоповичем, А. Радивиловським, С. Яворським;

- вітчизняна риторика належить до тих видів риторики, які прагнуть охопити всі роди й види словесності. Загальна риторика узагальнює закони винаходу, розташування й вираження думок; прикладна – містить у собі практичні рекомендації до всіх жанрів красномовства;

- у XIX столітті всіма вченими поняття «риторика», «стиль», «жанр» трактуються дуже широко, тому спостерігається змішання їх (у цьому їхня помилка), хоча робляться спроби відокремити мовні засоби від змісту [3];

- М. Кошанський одним із перших відзначив, що граматики є частиною словесності, тобто мистецтва мови, він намагався визначити співвідношення поетичної мови, виділити предмет поетики й відмежувати його від риторики. Для цього він виділяє прикладну риторику, яка тепер називається функціональною стилістикою;

- учення про роди і види («листи», «розмови», «оповідання», «ораторство») словесності є національною особливістю вітчизняної риторики;

- цей період є вершиною в розвитку робіт із красномовства в широкому розумінні цього слова. Але в цей же період традиційні риторики зникли з української освіти, хоча саме вони дали життя новим самостійним філологічним дисциплінам: стилістиці, культурі мовлення, граматиці, літературознавству.

Отже, XIX – початок XX століття можна вважати важливим етапом розвитку вітчизняної риторичної думки, хоча й позначився серйозною критикою. Риторична проблематика відійшла до філологічної науки. Вітчизняні філологи й педагоги, розвиваючи багаті традиції класичної риторики, виділили з риторики самостійні лінгвістичні дисципліни: стилістику, культуру мови, словесність, граматику, літературознавство. Надаючи великого значення культурі мовлення і впливовій функції мовлення, вітчизняні вчені виділили загальну й часткову риторику. Навчальний курс риторики, що викладався в гімназіях, мав на меті створити інструкцію для викладачів риторики. Тим самим було поставлено питання про педагогічну риторику, тобто про жанрово-стилістичну підготовку словесників. Але ні філологічна, ні методична науки до розв'язання цього завдання ще не були готові. Навпаки, такий підхід викликав різку критику риторики як навчальної дисципліни, що відірвана від життя й оформлена схематично.

Нищівна рецензія В. Белінського на підручник риторики М. Кошанського (перевидання 1844 р.) поклала початок скептичного ставлення до риторики як навчальної дисципліни. З 1852 року викладання риторики в ліцях, гімназіях та університетах зійшло нанівець. Однак варто зазначити, що саме в цей період виникає потреба в яскравих ораторах, що зумовлено революційними подіями в імперії, появою нових політичних сил, новими формами словесної взаємодії

(сходки, мітинги, полемічні революційні гуртки). Суспільство потребувало «нового слова» й стара схоластична риторика дати його не могла. Зважаючи на визначені нами тенденції, у цей період не з'явилося жодного посібника з риторики.

Початок ХХ століття в Україні можна схарактеризувати як період загального революційного піднесення, що було зумовлене політичним і національним гнобленням населення. В той час активізувався робітничий і селянський рух, зростає активність учнівської й студентської молоді, посилюється рух інтелігенції за проведення реформ. Як зазначає В. Світлична в умовах загального революційного піднесення посилюється національно-визвольний рух. Політичні партії того часу почали висувати гасла політичної самостійності України. У Львові знаходилася партійна друкарня Революційної української партії, де було видано роботу М. Міхновського «Самостійна Україна». Активізували свою роботу культурно-освітні організації, почала видаватися українська література та преса. М. Грушевський та І. Франко випускали журнал «Літературно-науковий вісник», де друкувалися кращі твори української літератури. На Наддніпрянській Україні Революційна українська партія розкололася на три: Народну українську партію (1902) на чолі з М. Міхновським, вона виступала за утворення незалежної української держави; Українську соціал-демократичну спілку (1904) на чолі з М. Меленевським, відстоювала марксистські позиції, 1905 року вона з'єдналася з меншовицькою фракцією РСДРП; Українську соціал-демократичну робітничу партію (1905) на чолі з В. Винниченком та С. Петлюрою, прагнула поєднати марксизм із націоналізмом, вимагала автономії для України. Цей період позначився появою низки українських ораторів – В. Винниченка, В. Грінченка, М. Грушевського, М. Міхновського, Є. Чикаленка, Д. Яворницького.

Особливо помітною стала риторична діяльність М. Грушевського, якому були притаманні народницькі погляди, неподоланий федералізм, соціалістичний догматизм, віра у світову революцію, нелюбов до буржуазії. Це змушувало його шукати кореляції власних поглядів із соціалістичними, антибуржуазними, радянськими, народофільськими гаслами більшовиків та вірити в утопічні моделі прийдешнього суспільного ладу. У 1917 році М. Грушевський очолив Українську Центральну Раду, що оголосила державне самовизначення українського народу. У риторичі того часу переважають тенденції закликів та

агітації. І хоча Україна була окупована більшовиками, саме цей період дав натхнення для подальшої боротьби. Прикладом риторики того часу може слугувати звернення до українського студентства, що було опубліковано в київських газетах 1918 року. «До українського студентства»: Прийшов грізний час для нашої Батьківщини. Як чорна гайворонь, обсіла нашу Україну російсько-„большевицька“ грабіжницька орда, котра майже щодня робила у нас нові захвати, і Україна, одрізана звідусіль, може врешті опинитись в дуже скрутному стані. В цей час Українська фракція центру Університету св. Володимира кличе студентів-українців усіх вищих шкіл негайно прийти на підмогу своєму краєві і народові, одностайно ставши під прапор борців за волю України проти напасників, які хочуть придушити все, що здобуто нами довгою, тяжкою героїчною працею. Треба за всяку ціну спинити той похід, який може призвести Україну до страшної руїни і довговічного занепаду. Хай кожен студент-українець пам'ятає, що в цей час злочинно бути байдужим... Сміливо ж, дорогі товариші, довбаймо нашу скелю і йдімо віддати, може, останню послугу тій великій будові, яку ми ж самі будували — Українській державі! Записуйтеся до „Куреня Січових Стрільців“, який формується з студентів Університету св. Володимира та Українського Народного Університету, звідки, мабуть, ми будемо розподілені серед декотрих українських військових частин, для піднесення культурно-національної свідомості та відваги...» [4].

Висновки. Таким чином, суспільно-політичні зміни кінця XIX – початку XX століття, бурхливий розвиток методики мови й методики літератури, вирішення ними питань розвитку усного та писемного мовлення учнів витіснив риторику з навчальних планів гімназій та інших загальноосвітніх навчальних закладів, оскільки: 1) вони дублювали один одного; 2) практично методики на конкретному матеріалі словесності й мови розширили головні питання риторики – правильність, точність, виразність усного та писемного мовлення на кращих зразках вітчизняної літератури. У слова «риторика» сформувалося значення «зовні красива, пихата мова», тоді ж взяла гору її критика як теоретичної та навчальної дисципліни. До цього часу вона вже не могла відігравати роль «цариці наук», узагальнювальної гуманітарної дисципліни. Від неї відійшли поетика, стилістика, інші мовознавчі науки, саме ж викладання риторики ставало все більш догматичним. Саме цей період у розвитку риторики як навчальної дисципліни позначився усуненням її з навчальних планів освітніх закладів, однак

заклав підвалини для розвитку риторики як засобу громадянської, політичної, суспільної боротьби.

Перспективними напрямками дослідження риторики як науки та навчальної дисципліни вважаємо такі, що відбивають ментальні ознаки публічного мовлення українського народу.

Література

1. Белинский В. Г. Общая риторика Н.Ф. Кошанского (Рецензия) / В. Г. Белинский // Белинский В. Г. Полн. собр. соч. в 13 т., Т. 8. – М. : АН СССР, 1995. – С. 506–598.

2. Галич А. Теория красноречия / А. Галич [В кн.: Аннушкин В. И. История русской риторики. Хрестоматия: учебное пособие для студентов гуманитарных вузов]. – М. : Академия, 1998. – 416 с.

3. Кошанский Н. Ф. Риторика В. И. Аннушкин, А. А. Волков, Л. Е. Макарова / Н. В. Кошанский. – М. : «Издательский дом «Русская панорама», Издательство «Кафедра», 2013. – 320 с.

4. Світлична В. В. Історія України: навч. посіб. / за ред. Ю.М. Алексеєва. 3-є вид. – К. : Каравела, 2005. – 408 с.